

..... Mi tesoro

themapakket:

“Mi no tin miedu”

Seksuele ontwikkeling en opvoeding

Voor Antilliaanse ouders

Opzet themapakket

Mi no tin miedu
Ik heb geen vrees

'Seksuele opvoeding'
voor Antilliaanse ouders

Colofon

Uitgave van: JSO expertisecentrum voor jeugd, samenleving en opvoeding

Redactie: JSO
Monique Daal
Joyce van der Linden-Kwidama
Elsa Ubags
Corinne Vlaanderen

Eindredactie: Monique Daal

Met dank aan: Sentro di Mama, Dordrecht
Basisschool de Koppeling, Rotterdam
Stichting Epah, Schiedam
Jongerenwerk Capelle aan den IJssel
Monica Aartsma
Ilene Michel Maria
Niraima Daal
Noemi Albertus
Ellen van Latum

Uitgave: december 2005
JSO expertisecentrum voor jeugd, samenleving en opvoeding
Nieuwe Gouwe Westzijde 1
2802 AN GOUDA
T: 0182 547888
F: 0182 547889
E: info@jso.nl
W: www.jso.nl

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de provincie Zuid-Holland.

provincie **HOLLAND**
ZUID

Copyright © 2005 JSO expertisecentrum voor jeugd, samenleving en opvoeding
Uit deze uitgave mag niets worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, retrieval systemen of op welke andere wijze dan ook zonder toestemming van JSO

Inhoud

1. Verantwoording voor het thema	1
2. Doelstelling themapakket	3
3. Programma en benodigdheden.....	4
4...Achtergrondinformatie voor de gespreksleider.....	10
5. Bijlagen.....	14
Bijlage 1: Kaartjes behorend bij de werkvorm 'Terug naar de kindertijd'	
Bijlage 2: Kaartjes behorend bij de werkvorm 'Hoe goed ken jij je kind?'	
Bijlage 3: Hand-out 'Tips voor het praten met uw kind over seksualiteit'	
Bijlage 4: Stellingen behorend bij de werkvorm 'Praten met je kind over keuzes maken en weerbaarheid	
Bijlage 5: Evaluatieformulier	
Bijlage 6: Literatuurlijst	

1. Verantwoording voor het thema

De keuze voor het ontwikkelen van voorliggend themapakket is gebaseerd op het beeld van de Antilliaanse opvoedingscultuur, dat ontstaat op basis van literatuuronderzoek en interviews met Antilliaanse moeders. In het recente onderzoeksrapport 'Mi tesoro', dat JSO in 2004 in opdracht van de Provincie Zuid-Holland en stadsregio Haaglanden vervaardigde, wordt hierop uitgebreid ingegaan. Onderstaande beschrijving is mede aan deze rapportage ontleend.

Voor meer achtergrondinformatie over 'de' Antilliaanse opvoeding wordt verwezen naar de brochure "Themabijeenkomsten voor Antilliaanse ouders, een algemene handleiding", die in dit pakket is opgenomen.

Het themapakket 'Seksuele opvoeding voor Antilliaanse ouders' is bedoeld voor Antilliaanse ouders van kinderen van twee tot achttien jaar.

Seksuele opvoeding

De seksuele opvoeding is een moeilijk, soms onderschat maar uiterst belangrijk onderdeel van de opvoeding van een kind. De seksuele opvoeding helpt een kind bij zijn seksuele ontwikkeling. Het gaat hierbij niet alleen om de puur lichamelijke aspecten, maar ook over zaken als respect en het omgaan met gevoelens. Je leert kinderen en jongeren belangrijke principes in hun seksuele ontwikkeling. Dat doe je door hen onder andere duidelijk te maken wat de betekenis is van seksualiteit voor mensen (en dus ook voor kinderen en jongeren). Dat schuld en schaamte over je seksuele gevoelens niet nodig zijn. Dat seksualiteit alleen prettig is als alle partners het willen.

Dat de beleving van seksualiteit in deze maatschappij aan enkele regels is gebonden. Dat respect voor de seksualiteit van de ander een van die regels is. Dat doe je ook door duidelijk te maken op welke manieren je kunt voorkomen dat seksualiteit ongewenste gevolgen heeft en dat het gebruik van anticonceptie een manier is om een van die soms ongewenste gevolgen te voorkomen, maar ook door hen te leren respect en verantwoordelijkheid ten opzichte van de ander te tonen.

Seksualiteit hoort bij het dagelijkse leven en dus ook bij de ontwikkeling van kinderen. Kon je vroeger een ontwijkend antwoord van je ouders verwachten als je een vraag stelde over seks, tegenwoordig is het meer gebruikelijk om daar open mee om te gaan. We worden er ook dagelijks mee geconfronteerd via soaps en andere programma's op de televisie, via Internet en gewoon op straat, in onze directe omgeving.

Toch valt het voor ouders niet mee om met hun kinderen over seksualiteit te praten. Want wat moet je nu aan je kind vertellen en op welke leeftijd?

In onze huidige maatschappij ligt seksualiteit als het ware voor het oprapen, ook de meer grensoverschrijdende kant ervan. Voor je het weet zit je kind met inspanning te kijken naar seksscènes op de televisie, die jij als ouder nog graag voor hem verborgen had willen houden. Daarom is het raadzaam om je kind goed voor te bereiden en openlijk over de verschillende aspecten van seksualiteit te praten. Vooral op de alledaagse momenten die daar aanleiding toe geven, bijvoorbeeld een tv-programma, of als je kind zelf vragen stelt. Seksuele voorlichting is dus eigenlijk een proces dat gedurende de hele opvoeding doorgaat. Juist door het te beperken tot speciale momenten, krijgt het voor een kind een lading, een bijzondere betekenis.

Seksualiteit in de Antilliaanse samenleving en opvoeding

De Antilliaanse opvoeding maakt doorgaans een helder onderscheid tussen jongens en meisjes. Jongens krijgen in de opvoeding veel meer vrijheden dan meisjes. Jongens moeten “echte” mannen worden, meisjes krijgen al vroeg allerlei huishoudelijke taken.

Bovendien wordt het uiterlijk bij meisjes zeer belangrijk gevonden; een meisje dient er vrouwelijk, verzorgd en vaak ook sexy uit te zien.

Belangrijke waarden en normen in de Antilliaanse opvoeding voor zowel meisjes als jongens zijn: respect tonen voor oudere mensen, luisteren en geen vragen stellen, eerlijkheid en gastvrijheid. Het geen vragen mogen stellen houdt ook in dat er niet of nauwelijks seksuele voorlichting gegeven wordt. In veel gevallen zelfs niet eens de meest basic voorlichting zoals hierboven beschreven. Meisjes worden vanaf de puberteit strenger gecontroleerd om zwangerschap te voorkomen.

Als vrouwen zwanger zijn of een kind hebben van wie de vader niet bekend is, wordt dit weliswaar afgekeurd, maar het niet hebben van een kind is voor een vrouw erger dan het hebben van een kind zonder vader. Bezit van kinderen geeft prestige en verduidelijkt de zelfstandige positie van de vrouw ten opzichte van haar eigen familie. Een kind geeft recht op een aantal sociale voorzieningen die het mogelijk maken om meer zelfstandig te gaan wonen.

Jonge Antilliaanse moeders hebben vaak kinderen van verschillende partners wat leidt tot complexe opvoedingssituaties. Moeders hebben dan namelijk met verschillende families te maken en kennen verschillende afhankelijkheidsrelaties.

Het aantal tienerzwangerschappen is mede daardoor bijzonder hoog in de Antilliaanse gemeenschap. Naast genoemde verheerlijking van het moederschap speelt hierin ook een rol, dat meisjes dikwijls onvoldoende weerbaar zijn om hun (seksuele) grenzen aan te geven. Antilliaanse vrouwen ontlenen hun eigenwaarde vaak aan hun uiterlijk en hun aantrekkingskracht op het andere geslacht in plaats van aan wie ze zijn.

Dit minderwaardigheidsgevoel wordt dikwijls gemaskeerd door hun trots en zelfstandigheid, die ze naar de buitenwereld toe hoog houden. Ze hechten aan de reputatie van autonome vrouw/moeder en wachten daarom heel lang met het vragen van hulp voor hun problemen.

Meerwaarde van voorliggend themapakket

Bij JSO zijn materialen beschikbaar voor algemene voorlichting aan ouders over het thema Seksuele ontwikkeling en opvoeding. In voorliggend pakket wordt specifiek ingezoomd op de Antilliaanse aspecten. Zoals gezegd vormt het hoge aantal tienerzwangerschappen onder deze doelgroep een belangrijke motivatie voor het ontwikkelen van dit themapakket. Dit pakket wil Antilliaanse ouders handvatten bieden seksualiteit bespreekbaar te maken (hoe praat je met je kind over seksualiteit, wanneer je zelf nauwelijks bent voorgelicht?), maar ook in te zoomen op de keuze voor het ouderschap. Hoe kun je als ouder met je kind spreken over keuzes, die in het leven gemaakt kunnen worden en de consequenties van deze keuzes op je verdere levensloop. Wat betekent het om jong moeder te zijn in de Nederlandse samenleving?

JSO vindt het belangrijk dat jongeren weten dat er verschillende keuzemogelijkheden zijn en dat jongeren bewuste keuzes maken. In dit proces van keuzes bespreekbaar maken met hun kind wil JSO ouders handvatten bieden.

Tenslotte wordt in dit pakket stil gestaan bij het thema ‘weerbaarheid’. Hoe kun je je puberkinde- ren (jongens en meisjes) bewust maken van het feit, dat seks iets is waar beide partners van moeten genieten, dat het iets is dat waarde heeft en niet iets om mee te kunnen pronken richting leeftijdgenoten. En hoe geef je hierin je eigen grenzen aan?

2. Doelstelling themapakket

De algemene doelstellingen van dit themapakket zijn:

- Antilliaanse ouders worden zich bewust van hun eigen seksuele opvoeding en wat zij wel of niet door willen geven aan hun kinderen.
- Antilliaanse ouders zien in, dat het belangrijk is met hun kinderen te praten over seksualiteit, over keuzemogelijkheden en over de consequenties van bepaalde keuzes voor hun verdere leven.
- Antilliaanse ouders praten met elkaar over belemmeringen die zij mogelijkervaren in het geven van seksuele voorlichting en krijgen ideeën en tips over manieren, waarop zij dit toch kunnen doen.
- Antilliaanse ouders worden uitgedaagd om na te denken over de manier waarop ze hun eigen “(Antilliaanse)” waarden en normen kunnen combineren met de “Nederlandse” waarden en normen omtrent seksualiteit.

3. Programma en benodigdheden

Duur bijeenkomst: 2 uur

Programma

1) Welkom, introductie en kennismaking	15 minuten
2) Terug naar de kindertijd: mijn eigen seksuele opvoeding	30 minuten
3) Hoe goed ken jij je kind?	20 minuten
Pauze	10 minuten
4) Praten met je kind over keuzes maken en weerbaarheid	35 minuten
5) Evaluatie en afsluiting	10 minuten
<i>Totaal</i>	<i>120 minuten</i>

Benodigdheden

- Verschillende kleuren viltstiften
- Naambordjes
- Kaartjes met vragen: werkvorm 'Terug naar de kindertijd'
- Kaartjes met vragen: werkvorm 'Hoe goed ken jij je kind?'
- Hand-out: Tips voor ouders over seksuele opvoeding
- Stellingen voor het onderdeel 'Keuzes maken en weerbaarheid'
- Flip-over

Toelichting op het programma

Gezien de lading van het onderwerp is het extra van belang aandacht te besteden aan een veilige sfeer. Vertel dat er drie belangrijke spelregels gelden:

Alles kan gezegd worden en blijft binnen de groep.

Het is belangrijk dat iedere deelnemer beseft dat wat er tijdens de sessie besproken wordt een "geheim" is tussen de deelnemers en de begeleider en niet buiten die setting met anderen besproken wordt. Dit omdat de Antilliaanse gemeenschap "klein" is en veel mensen elkaar kennen.

Het is de bedoeling dat ieder vrijuit kan spreken.

In de Antilliaanse cultuur is men gewend dat je je emoties niet de vrije loop kunt laten en dat je eigenlijk niet over je gevoelens behoort te praten in bijzijn van anderen (vreemden). Je hoort sterk te zijn! Het is dus van groot belang om de deelnemers aan te sporen dat ze in deze setting zichzelf kunnen zijn en zonder schaamte zichzelf kunnen uiten.

Het is belangrijk dat je elkaar laat uitspreken en niet door elkaar heen praat.

Antillianen zijn zeer expressieve sprekers. Spreken gaat gepaard met veel heftige bewegingen met de handen en gezichtsexpressies. Als iemand aan het woord is, dan gebeurt het regelmatig dat anderen niet op hun beurt wachten om te spreken, maar besluiten de spreker te overschreeuwen om hun zegje te doen. De reactie van de spreker op dat moment kan vaak zijn dat hij op zijn beurt ook zijn stem verheft, waardoor het een zeer luidruchtig geheel wordt.

1. Welkom, introductie en kennismaking (15 minuten)

Welkom en introductie (5 minuten)

Heet iedereen welkom, stel jezelf voor en geef vervolgens een korte toelichting op het programma. Besteed even aandacht aan de spelregels (zie Toelichting op het programma).

Houd het kort en ga vervolgens over op een kennismakingsspel.

Kennismaking (10 minuten)

Doel: (voor alle kennismakingsspelen)

- het welkom heten van alle deelnemers
- het scheppen van een veilige en vertrouwde sfeer in de groep

Hieronder staan drie kennismakingsspellen beschreven. De tweede werkvorm is geschikt voor een groep die elkaar al langer kent en waar al een zekere veiligheid is ontstaan. Werkvorm 1 kan ook voor nieuwe groepen goed gebruikt worden. Werkvorm 3 is een leuke opdracht in een groep, waar empowerment nodig is.

Werkvorm 1

Benodigheden

Plaatjes van dieren.

Werkwijze

Hang plaatjes van verschillende dieren aan de muur of leg ze in het midden van de kring op de grond, bijvoorbeeld een slak, een vogel, een poes, een leeuw, een beer, een ezel, een aap, een paard, een struisvogel enzovoort. Vraag de deelnemers aan de hand van welk dier ze zichzelf het beste kunnen beschrijven en waarom.

Werkvorm 2

Benodigheden

Niets.

Werkwijze

Deel de groep op in tweetallen en laat hen om beurten aan elkaar vertellen wat zij als positief hebben ervaren in hun eigen opvoeding en wat zij als negatief hebben ervaren. Na 5 minuten laat je de deelnemers van beurt wisselen. Je kunt ervoor kiezen plenair na te bespreken, maar dit hoeft niet.

Werkvorm 3

Benodigheden

Witte kartonnen kaartjes.

Werkwijze

Speel met de ouders het Opschep-spel.

Iedere ouder krijgt 3 witte, kartonnen kaartjes.

Laat de ouders op ieder kaartje schrijven:

- een eigenschap of karaktertrek waar ze tevreden mee zijn
- een activiteit waarin ze goed zijn
- een behaalde prestatie waarop ze trots zijn

Wanneer iedereen is uitgeschreven, maak je een rondje. Men hoeft niet (alles) te vertellen, wat men heeft opgeschreven, maar het mag wel. Neem daar dan wel de tijd voor.

2. Terug naar de kindertijd: mijn eigen seksuele opvoeding (30 minuten)

Doel

- De deelnemers staan stil bij hun eigen seksuele opvoeding
- De deelnemers worden zich bewust van de invloed van die eigen seksuele opvoeding op hun eigen opvattingen over seksualiteit

Benodigheden

- 10 kaartjes met vragen over de eigen seksuele opvoeding (zie bijlage 1)

Werkwijze

- Leg de kaarten op een stapel in het midden van de tafel.
- Laat telkens een ouder een kaart trekken en een eerste reactie geven.
- Daarna mogen de andere ouders reageren of feedback geven.

Stimuleer het gesprek tussen de deelnemers en bewaak dat men geen oordeel over elkaar uitspreekt. Wees je ervan bewust, dat sommige vragen erg persoonlijk zijn of heftige emoties kunnen oproepen. Benadruk dat het juist gaat om ervaringen met elkaar te delen om zodoende meer inzicht te krijgen in eigen opvattingen en belemmeringen.

Inhoud van de vragenkaarten:

1. Op de Antillen/ Aruba is het vaak niet vanzelfsprekend, dat ouders hun kinderen seksuele voorlichting geven. Wie heeft jouw seksuele voorlichting gegeven? Kun je daar iets meer over vertellen?
2. Noem in een woord of zin wat seksualiteit voor jou als Antilliaan/ Arubaan betekent.
3. Wanneer je iemand van het andere geslacht was geweest, had je dan op een andere manier voorlichting gekregen, denk je?
4. Denk je dat kinderen tegenwoordig anders met seksualiteit kennismaken dan jijzelf vroeger?
5. Kun je jouw eerste liefde nog herinneren? Met wie kon je over deze ervaring praten?
6. Kun je je herinneren hoe je ouders hun liefde en genegenheid aan elkaar toonden?
7. Hoe oud was je toen je vragen begon te stellen over seksualiteit en bij wie kon je met deze vragen terecht?
8. Denk je dat er verschillen bestaan tussen seksuele voorlichting op de Antillen en hier in Nederland? Kun je een voorbeeld geven?
9. Op welke onderwerpen rustte een taboe, toen je opgroeide? Waar kon je echt met niemand over praten?
10. Ben je tevreden over de manier, waarop jij seksuele voorlichting hebt gekregen? Wat had je anders gewild?

Nabespreking

Sluit deze werkvorm af door iedereen te bedanken voor de inbreng. Leg uit, dat de eigen seksuele opvoeding waarschijnlijk grote invloed heeft gehad op de eigen opvattingen, maar ook op de manier waarop de ouders nu met hun eigen kinderen over seksualiteit (kunnen) praten. Geef aan, dat de volgende werkvorm juist hierop verder ingaat.

3. Hoe goed ken jij je kind? (20 minuten)

Doel

- De deelnemers staan stil bij de belevingswereld van hun kind
- De deelnemers worden zich bewust van hun eigen kennis over en betrokkenheid bij de belevingswereld van hun kind
- De deelnemers krijgen tips voor het praten met hun kind over seksualiteit

Benodigheden

- 3 kaartjes per leeftijdscategorie; in totaal 12 kaartjes (zie bijlage 2)
- Flip-over en een stift
- Hand-out: Tips voor ouders voor het praten met hun kind over seksualiteit

Werkwijze

- Inventariseer snel de leeftijden van de kinderen van de deelnemers.
- Zet ouders met kinderen van dezelfde leeftijdscategorie bij elkaar in een groepje. De vragen zijn ingedeeld in 4 leeftijdscategorieën, dus je hebt maximaal 4 groepjes.
- Geef ieder groepje de 3 kaartjes die bij de betreffende leeftijdscategorie horen.
- Vraag ouders de kaartjes een voor een aan elkaar door te geven.
- Iedere ouder leest de vraag en bedenkt of hij/zij het antwoord voor zijn/haar eigen kind weet.
- Wanneer alle ouders de drie kaartjes hebben gelezen en er voor zichzelf over hebben nagedacht, mogen de ouders met elkaar even hun ervaringen delen.
Hierbij stellen zij zichzelf en elkaar de volgende vragen:
  - Vond je het moeilijk de vragen te beantwoorden?
  - Verbaasde het je dat je de antwoorden wel of juist niet wist?
  - Wat zegt deze oefening over de communicatie tussen jou en je kind, waar het om dit onderwerp gaat?
  - Wat ga je met dit inzicht doen?

Schrijf deze 4 vragen centraal in de ruimte op flap, zodat de subgroepjes dit als leidraad kunnen gebruiken bij hun gesprek.

Nabespreking

Besprek deze werkvorm plenair na. Wat vonden de ouders ervan? Welke dingen vielen op? Vraag naar voorbeelden en stimuleer het gesprek tussen ouders. Geef aan, dat het van belang is te weten in welke fase je kind zit en met welke vragen het bezig is. Dit maakt een gesprek hierover immers makkelijker. Vrijwel alle ouders vinden het al lastig genoeg om het onderwerp met hun kinderen te bespreken.

Sluit af met de volgende tips, die je van tevoren op flap hebt geschreven. Deze tips reik je tevens uit aan de ouders als hand-out (zie bijlage 3).

Tips voor het praten met je kind over seksualiteit

- Probeer altijd in te gaan op een vraag over seksualiteit. Als het moment niet goed uitkomt om een vraag te beantwoorden zeg dat dan tegen je kind b.v.: "straks als we thuis zijn zal ik het je uitleggen".
- Geef een eerlijk antwoord als je kind een vraag stelt, ook als je het niet weet.
- Voor seksualiteit zijn verschillende woorden. Gebruik die woorden waar jij en je kind mee uit de voeten kunnen.
- Stel het praten over seksualiteit niet uit tot de puberteit, maar begin er vroeg mee.
- Geef niet teveel informatie ineens.
- Geef een kort en duidelijk antwoord op de vraag van je kind, aangepast aan de leeftijd.
- Herhaal de informatie als je kind erom vraagt. Denk niet "dat heb ik gisteren al verteld".
- Zoek niet teveel achter "seksuele spelletjes", zoals doktertje spelen.
- Bedenk dat het bij de leeftijd en bij de ontwikkeling van je kind past en dat het later vanzelf weer overgaat.
- Je hoeft ook weer niet alles goed te vinden, stel duidelijke regels en grenzen.
- Wanneer kinderen al een tijdje met seksuele spelletjes bezig zijn, mag en kun je ze best aansporen om iets anders te gaan doen.
- Seksuele opvoeding is meer dan een gesprek over seks en meer dan geslachtsgemeenschap. Seksualiteit heeft ook te maken met respect voor elkaar, met gevoelens van liefde en met normen en waarden.
- Respecteer de grenzen van je kind. Oma een zoen geven hoeft niet als hij dat niet wil.
- Goed voorbeeld doet goed volgen en geldt altijd.

4. Praten met je kind over keuzes en weerbaarheid (35 minuten)

Doel

- Ouders staan stil bij hun eigen seksuele waarden en normen
- Ouders staan stil bij het verband tussen zaken als eigenwaarde, assertiviteit en weerbaarheid enerzijds en tienerzwangerschappen of seksueel misbruik anderzijds
- Ouders discussiëren met elkaar over genoemde thema's
- Ouders krijgen tips over het bespreekbaar maken van genoemde thema's

Benodigheden

- 13 stellingen (zie bijlage 4)
- flip-over en stiften

Werkwijze:

- Behandel plenair de stellingen, die je van tevoren op flap hebt geschreven. Lees ze hardop voor en vraag de ouders om te reageren. Stimuleer de discussie door telkens goed door te vragen. Waarom is iemand het wel of niet met de stelling eens? (25 minuten)
Het gaat om de volgende stellingen:
  1. Je kunt beter voor je twintigste kinderen krijgen dan daarna.
  2. Je moet je kind goed leren NEE te zeggen. Dan kan hij/zij ook wat seks betreft goed grenzen aangeven.
  3. Tiernermoederschappen komen veel voor in de Antilliaanse gemeenschap. Dat is een probleem.
  4. Vanaf 8 jaar mogen jongens en meisjes geen 'doktertje' meer spelen.

5. Ouders zijn verantwoordelijk voor het seksuele gedrag van hun kinderen.
Een Antilliaanse man gebruikt geen condoom; dat moet de vrouw gewoon accepteren.
  6. Wanneer een jongen een meisje zwanger maakt, moet hij zijn verantwoordelijkheid dragen en de vaderrol op zich nemen.
  7. Meisjes die zich sexy kleden, lopen meer kans om zwanger te worden.
  8. Kinderen onder de twaalf jaar hebben nog geen seksuele gevoelens.
  9. Een kind met veel zelfvertrouwen wordt minder snel misbruikt dan een onzeker of bang kind.
  10. Zwanger worden is een keus. Je kunt ook andere keuzes maken.
  11. Het is belangrijk dat een jongere een opleiding afrondt met een diploma.
  12. Een leuke baan en een huis zijn belangrijke voorwaarden voor toekomstig geluk.
- Nabespreking/ korte inleiding (10 minuten)

Nabespreking

Benadruk in de nabespreking de volgende punten.

- Praat met uw kind over seksualiteit. Houd alles bespreekbaar, dan zal uw kind ook sneller nare ervaringen met u delen.
- Voed uw kind zelfbewust op; leer uw kind: mijn lichaam is van mij! Daar mag ik niemand aankomen als ik dat niet wil.
- Wanneer uw kind seksueel actief is, stimuleer dan het gebruik van voorbehoedsmiddelen.
- Praat met uw kind over de vraag wat het betekent om jong moeder of vader te zijn.
- Leer je kind dat het nee mag zeggen, ook tegen bijvoorbeeld ooms en tantes.
- Geef je kind veel zelfvertrouwen. Een kind met zelfvertrouwen heeft geen bevestiging nodig van anderen om positief over zichzelf te denken.
- Neem je kind altijd serieus.

5. Evaluatie en afsluiting (10 minuten)

Doel

- Deelnemers krijgen de ruimte hun ervaringen van de bijeenkomst met de anderen te Delen.

Werkwijze

Laat de ouders hun mening geven op de volgende vragen. Maak een rondje.

- Wat vond u van de bijeenkomst?
- Heeft u vandaag iets geleerd?
- Wat vond u minder goed gaan vandaag?
- Zou u dit nog een keertje willen doen?

Gebruik het evaluatieformulier als leidraad. De ouders kunnen dit formulier ook persoonlijk invullen.

Dank iedereen voor de inbreng en het vertrouwen om met elkaar over dit persoonlijke onderwerp te hebben gesproken.

Benodigheden

Evaluatieformulier (zie bijlage 5)

4. Achtergrondinformatie voor de gespreksleider

In dit hoofdstuk wordt meer achtergrondinformatie gegeven voor de gespreksleider, daar waar het gaat om Antilliaanse mechanismen en opvattingen over seksuele opvoeding en voorlichting, jong ouderschap en man/vrouw-verhoudingen.

Seksuele opvoeding en voorlichting

De vrouw geeft binnen de Antilliaanse cultuur vaak de voorlichting aan de kinderen, er heerst veel schaamte rondom seksualiteit en hierdoor wordt de voorlichting vaak oppervlakkig gegeven. Veel ouders hebben zelf van hun ouders geen seksuele voorlichting gekregen. Bij de eerste menstruatie werd er aan de meisjes verteld dat ze moesten oppassen voor jongens en verder werd er niets uitgelegd. Hierdoor hebben de ouders meestal geen kennis over het geven van seksuele voorlichting aan kinderen.

Binnen de Antilliaanse gezinnen is er geen openheid over seksualiteit en de technische kennis ontbreekt. Pas in het aids-tijdperk kan het woord condoom in publieke geschriften worden aangetroffen. Ouders gaan er van uit dat de school zich bezig houdt met het geven van seksuele voorlichting aan hun kinderen. Wat de ouders ook denken is dat hun kinderen via de media en vrienden al genoeg te weten komen. Deze gedachte wordt vaak door de jongeren zelf versterkt als ze vanuit stoerheid of schaamte doen alsof ze alles over seksualiteit al weten. Terwijl dit in de meeste gevallen niet waar is.

Op de Antillen wordt er vanuit gegaan dat het praten over seksualiteit en alles wat ermee te maken heeft leidt tot het doen van seks. Het gebruik van anticonceptiemiddelen wordt vaak niet uitgelegd, doordat de ouders vinden dat hun kinderen nog geen seks mogen hebben. Restrictief opvoeden wordt vaak gebruikt, hiermee wordt bedoeld het benadrukken dat seks niet mag op jonge leeftijd.

In de Antilliaanse opvoeding worden meisjes in het algemeen kort gehouden terwijl jongens daarentegen niet alleen vrij worden gelaten, maar zelfs tot seksuele ervaringen worden aangemoedigd. Meisjes worden supervrouwelijk opgevoed. Zij krijgen roze tasjes en topjes en uiteraard poppen om mee te spelen. Zij moeten van hun ouders mooie prinsesjes zijn. Daartegenover moeten jongens de stoerheid uitstralen, voor hen zijn autootjes het meest aangewezen speelgoed. Een consequentie van deze seksspecifieke opvoeding kan zijn dat de dochter van een moeder die bovengenoemde opvoedingsstijl aanneemt, door de zoon van een moeder die haar zoon aanmoedigt tot seksuele ervaringen (dit valt ook onder dezelfde opvoedingsstijl) zwanger wordt gemaakt. Dit brengt weer seksspecifieke gevolgen met zich mee. Deze jongen hoeft zijn verantwoordelijkheid als vader van dit kind niet te dragen, maar het meisje wordt vanwege de schande die aan de zwangerschap verbonden is door haar moeder van school af gehaald. Ze komt hierdoor meestal terecht in hetzelfde circuit waarin ook haar eigen moeder op vergelijkbare wijze is terechtgekomen.

Bij Antillianen/Arubanen heerst een zeker taboe op seksualiteit. Dit geldt vooral voor meisjes. Seksuele relaties, condoomgebruik en ongewenste zwangerschap worden met een meisje niet openlijk besproken. Maar daarin zitten ook weer bepaalde tegenstrijdigheden. Zo zijn sommige moeders bang om hun dochters met hun eigen partner achter te laten. Andere moeders stellen openlijk vragen aan hun dochters als “ben je al ontmaagd?”. Terwijl dus over seksualiteit moeilijk openlijk wordt gesproken, wordt seks op vrij jonge leeftijd gepraktiseerd.

Daartoe zijn verschillende redenen te noemen, bijvoorbeeld het feit dat seksuele aandacht status geeft en dat er geen ander gedrag van mannen als voorbeeldgedrag voor handen is. Jongens en mannen mogen zich promiscue gedragen. Sterker nog, het versieren van meerdere meisjes wordt als een teken van populariteit gezien. Als ze maar oppassen dat ze meisjes niet zwanger maken. Soms is het zo dat hun eigen moeder ook meerdere partners heeft of relatie met een getrouwde man (by-side).

Hoe wordt er binnen de Antilliaanse gemeenschap tegen jong ouderschap aangekeken?

Sommige Antillianen uit de lagere sociale klassen zien moederschap als de uiteindelijke bestemming van de vrouw. Een vrouw is niet compleet als ze geen kinderen heeft. Bovendien geeft moederschap sociale status, een moeder telt mee. Hiernaast is moederschap een middel om onderstand (een sociale uitkering) te krijgen, hetgeen eveneens de schande wat doet verbleken, aangezien gebrek aan geld een kenmerk is van dit soort gezinnen.

Dit patroon wordt vaak verschillende keren herhaald binnen het leven van individuele vrouwen. Deze vrouwen krijgen kinderen van verschillende mannen binnen relatief kortdurende relaties. Hierin spelen de moederschapsideologie, onvoldoende, onvolledige of geen voorlichting in combinatie met het niet bereikbaar zijn van voorbehoedsmiddelen, het verkeerd gebruiken hiervan of weigering van een of beide partners om deze te gebruiken een cruciale rol.

Naast al het bovengenoemde is er sprake van een bepaalde visie bij een Antilliaanse vrouw of meisje uit de volksklasse. “Die visie is: een volgende man en een volgend kind kunnen me in ieder geval tijdelijk en misschien wel wat langer uit de problemen helpen”. Dit zal niet een individuele visie van een Antilliaanse vrouw zijn, maar een door de klasse en Antilliaanse cultuur bepaalde visie. Deze visie wordt nog versterkt doordat er op de Antillen een gebrek is aan oude-dagsvoorzieningen en het hebben van kinderen een garantie geeft aan de ouders op een ‘verzorgde’ oude dag.

Ondanks het feit dat jong ouderschap in bepaalde sociale lagen van de Antilliaanse samenleving geaccepteerd wordt, zijn er rond dit onderwerp veelal negatieve gevolgen voor de toekomstperspectieven van de jonge vrouw. Indirect kunnen deze gevolgen ook consequenties voor de toekomst van het kind van deze jonge moeder hebben.

Op de meeste eilanden leidt het zwanger zijn tot de kans op uitsluiting van onderwijs.

Er worden door de scholen veelzijdige redenen hiervoor gegeven. Er wordt geen éénduidig beleid vanuit de scholen zelf gehanteerd. Per individueel geval wordt er beleid bepaald. Het verlies van vertrouwen in volwassenen en hiermee in de hulpverlening, kan een gevolg zijn van het aanhouden van dit inconsequente beleid.

Vaak vinden scholen dat een zwanger meisje van school af moet als de zwangerschap duidelijk zichtbaar wordt, omdat zij anders een slecht voorbeeld vormt voor andere scholieren. Voorkomen dat het zwangere meisje geplaagd wordt, risicofactoren op medisch gebied en religieuze overwegingen zijn andere redenen voor het van school halen van het meisje.

Als de jonge moeder na haar bevalling weer toestemming krijgt om terug te komen op school, treden er echter vaak wederzijdse aanpassingsproblemen op. De jonge moeder voelt zich ‘volwassen’ en eist dan ook als zodanig behandeld te willen worden.

Er is een duidelijke scheiding gebleken tussen het verloop van de ontwikkeling van tienermoeders die zich gesteund voelen en de groep die zich eenzaam en in de steek gelaten voelt.

De eerst genoemde groep voelt zich meer zelfverzekerd en de andere groep bestaat uit degenen die veelal zelf oplossingen moeten bedenken voor de (onverwachte) consequenties van het moe-

derschap. Ook is gebleken dat tienermeisjes die gedurende de zwangerschap, schoolgaand waren, vergeleken met niet-schoolgaande meisjes minder last hebben van geestelijke en/of lichamelijke klachten. Ondersteuning vanuit school en door familie en vrienden wordt als zeer belangrijk ervaren door deze meiden.

Meerdere Antilliaanse tienermoeders geven aan niet alleen te kunnen zorgen voor hun kind.

Voordeel van jong ouderschap die vaak door tienermoeders zelf wordt genoemd is het meer energie hebben voor je kind. Deze tienermoeders vinden dat ze meestal zelfstandiger en meer verantwoordelijk zijn dan hun leeftijdsgenoten die geen kind hebben.

Meer ondersteuning in de opvoeding en verzorging van hun kind mag er volgens de Antilliaanse tienermoeders wel komen.

Negatieve opvoedingspatronen blijken zich te herhalen door een gebrek aan opvoedingsondersteuning en vaardigheden, waardoor het gevoel van machteloosheid ernstige uitingsvormen kan aannemen.

Op de Antilliaanse eilanden worden moeder en kind vaak onderhouden door familie. Hierdoor ervaren de tienermoeders vaak geen verandering in hun financiële situatie. Financiële regelingen met de vader van het kind, zijn er zelden. Enkele jonge moeders maken gebruik van onderstand. Wel is bekend dat het huidige onderstandniveau onvoldoende is om in de basisbehoeften te voorzien.

De kwaliteit van het zorg- en hulpaanbod is tevens verschillend op de Antillen. Het is afhankelijk van de schooldirecteur, een maatschappelijk werkster, een verpleegster of een andere hulpverlenende, of een tienermoeder in aanmerking komt voor onderwijs, een financiële bijdrage of persoonlijke hulpverlening. Zoals reeds eerder genoemd wordt het beleid individueel bepaald, het is daarmee geen recht maar een gunst.

Deskundigen die met deze jonge moeders werken, worden echter geconfronteerd met een paradox. Er kan wel gezegd worden dat jong ouderschap niet per definitie problematisch is, aangezien de verspreiding van het fenomeen en de gevolgen voor de meeste jonge moeders, maar er doen zich toch individuele gevallen voor van jonge moeders die het wel moeilijk hebben en die wel degelijk in armoede leven. Het komt vaak voor dat vrouwen die voor hun 20ste een kind krijgen binnen hun omgeving worden gestigmatiseerd. Het algemene negatieve beeld van moederschap voor het 20ste levensjaar werkt door in de reactie van deskundigen op moederschap onder adolescenten.

Veel beroepskrachten vinden het erg te ondervinden, dat het niet voorkomen van zwangerschappen bewust gedaan wordt, ondanks het feit dat jongeren weten welke gevolgen onveilig vrijen met zich meebrengt. Ook het feit dat veel Antilliaanse jongeren ouders worden vinden de meeste tienerouders niet goed.

Zij vinden dat de jongeren meer van hun jeugd moeten genieten en dat eerst hun studie af moeten maken en een vaste baan moeten hebben voordat zij aan kinderen beginnen. Zij vinden het niet goed omdat veel jongeren geen toekomstplannen/ geld hebben en niet in staat zijn om hun kind goed op te voeden.

Man-vrouw relaties in de Curaçaose samenleving

Vooraf zij opgemerkt dat de algemene instelling van zowel mannen als vrouwen ten aanzien van de voortplanting gekenmerkt wordt door een verlangen naar kinderen. Kinderen geven prestige aan een man- vrouw relatie. Men heeft met andere woorden graag kinderen. Een vrouw die geen kinderen heeft gehad voelt zich niet volwaardig. Bij de man geldt het hebben van kinderen als een graadmeter van viriliteit.

Wat betreft de relatie tussen ouders en kinderen zijn er opvallende veranderingen te constateren in de aard van de relaties en de bejegening met het ouder worden van het kind.

Er bestaat een tendens het kind in zijn eerste levensjaren te verwennen. Baby's en kleuters worden veel aangehaald, maar als het kind groter wordt krijgt het aanmerkelijk minder aandacht. Men gaat dan veel nadruk leggen op gehoorzaamheid en decorum: het kind wordt verwacht zich rustig en netjes te gedragen. Dit is voor ieder kind een vrijwel onmogelijke opgave, maar zeker voor een kind dat in de eerste kinderjaren is verwend. Het kind krijgt dan te horen dat het "mal kria" en "mala mucha" is, wat letterlijk "slecht opgevoed" en "stout" betekent.

Maar wat ook de reden mag zijn om het kind "mal kria" te noemen tegen ongehoorzame kinderen zal men niet alleen streng maar dikwijls ook erg hardhandig optreden: Het kind kan dan op een behoorlijk pak slaag rekenen, waarbij de mate waarin gestraft wordt meer afhangt van de emotionele gesteldheid van de ouder dan van de aard van het vergrijp. Wanneer de straf met een riem of een stuk touw wordt toegediend krijgt zij een ritueel karakter.

Terwijl men zelf nogal hardhandig optreedt tegen het eigen kind, tolereert men niet dat een ander, bijvoorbeeld de onderwijzer(es), een hand naar het kind uitsteekt. Dit stelt het onderwijzend personeel dikwijls voor een dilemma, omdat kinderen die aan slaag gewend zijn moeilijk tot gehoorzamen kunnen worden gebracht indien zij niet hard aangepakt worden. Zoals uit bovenstaande blijkt, krijgt het kind als baby en kleuter veel aandacht maar naarmate het ouder wordt, is dit steeds minder het geval. Men ziet zelden in dit milieu ouders met kinderen van vijf tot zes jaar spelen.

Tegen dat het kind tien tot twaalf jaar is, wordt het aan zijn lot overgelaten. Het groeit dan verder op met slechts een oppervlakkig contact met de ouders.

Het verbale contact tussen moeder en kind is gering wat tot taalarmoede leidt.

Er vinden met de kinderen weinig gesprekken plaats. Het verbale contact beperkt zich dikwijls tot opdrachten op commandotoon. Het gevolg van een dergelijk gebrekkig contact met de ouders is dat de kinderen in de puberteit blijven zitten met allerlei vragen die hun lichamelijke rijping oproept.

Tussen tien en vijftien jaar zoeken zij hun vertier op straat en komen niet zelden in moeilijkheden.

Een onderzoek heeft uitgewezen dat meer dan 50 % van de klachten die bij de kinder- en zedenpolitie binnenkomen betrekking hebben op jongens in de leeftijd tussen twaalf en vijftien jaar. Zij lopen gevaar steeds op vroege leeftijd met het criminele circuit in aanraking te komen.

Tenslotte wordt opgemerkt dat er sprake is van een emotionele afhankelijkheid bij vrouwen.

Vrouwen zoeken in laatste instantie toch de liefde van één man voor bevestiging van het vrouwzijn.

Mannen hebben minder moeite met het delen van seksualiteit en/of liefde met meer mensen. Het idee kan ontstaan, dat "de" Antilliaanse vrouw totaal afhankelijk is van de man, maar dat geldt alleen voor het krijgen van de ultieme bevestiging van het vrouwzijn.

Voor de verdere invulling van hun leven zijn veel vrouwen verre van afhankelijk van mannen. Ze zijn in staat in alle opzichten een zelfstandig leven te leiden.

5. Bijlagen

Bijlage 1

Kaartjes behorend bij de werkvorm 'Terug naar de kindertijd'

<p>Op de Antillen/ Aruba is het vaak niet vanzelfsprekend, dat ouders hun kinderen seksuele voorlichting geven.</p> <p>Wie heeft jouw seksuele voorlichting gegeven? Kun je daar iets meer over vertellen?</p>
<p>Noem in een woord of zin wat seksualiteit voor jou als Antilliaan/ Arubaan betekent.</p>
<p>Wanneer je iemand van het andere geslacht was geweest, had je dan op een andere manier voorlichting gekregen, denk je?</p>

<p>Denk je dat kinderen tegenwoordig op een andere manier met seksualiteit kennismaken dan jijzelf vroeger?</p>
<p>Kun je jouw eerste liefde nog herinneren? Met wie kon je over deze ervaring praten?</p>
<p>Kun je je herinneren hoe je ouders hun liefde en genegenheid aan elkaar toonden?</p>
<p>Hoe oud was je toen je vragen begon te stellen over seksualiteit en bij wie kon je met deze vragen terecht?</p>

<p>Denk je dat er verschillen bestaan tussen seksuele voorlichting op de Antillen en hier in Nederland? Kun je een voorbeeld geven?</p>
<p>Op welke onderwerpen rustte een taboe, toen je opgroeide? Waar kon je echt met niemand over praten?</p>
<p>Ben je tevreden over de manier, waarop jij seksuele voorlichting hebt gekregen? Wat had je anders gewild?</p>

Bijlage 2

Kaartjes behorend bij de werkvorm 'Hoe goed ken jij je kind?'

Vragen voor twee tot vijf jarigen

<p>Weet jij hoe jouw kind zijn/haar geslachtsdeel noemt?</p> <p>Is het een Antilliaans woord of een Nederlands woord?</p>
<p>Kent jouw kind het verschil tussen jongens en meisjes?</p>
<p>Op de Antillen is het de regel dat kinderen niet met hun geslachtsdeel spelen. Speelt jouw kind wel eens met zijn/ haar geslachtsdeel?</p> <p>Hoe reageer jij hierop?</p>

Vragen voor zes tot acht jarigen

Op de Antillen wordt er vaak tegen kinderen gezegd dat de ooeivaar of het vliegtuig de baby heeft gebracht.
Weet jouw kind hoe de baby in en uit de buik van de moeder komt?

Antilliaanse jongetjes worden vaak van kleins af aan al gestimuleerd om achter de meisjes aan te zitten.
Kent jouw kind het verschil tussen vriendschap en verliefdheid?

Speelt jouw kind wel eens spelletjes waarin het thema seksualiteit voorkomt en zo ja welke spelletjes?

Vragen voor acht tot twaalf jarigen

Is je kind al begonnen met de
puberteit?
Waarom merk je dat?

Wat weet jouw kind over de voortplantingscyclus?

Heeft jouw kind al seksuele gevoelens
en weet jouw kind dat deze normaal zijn?

Vragen voor twaalf tot achttien jarigen

Is je kind al seksueel actief?
Zo ja, gebruikt hij of zij anticonceptie?

Weet je kind dat seksuele relaties ook
verantwoordelijkheden met zich mee-
brengen en zo ja welke?

Naar wie gaat jouw kind als hij/zij met
vragen over seksualiteit zit?

Bijlage 3

Hand-out 'Tips voor ouders m.b.t. seksuele opvoeding'

Tips voor het praten met uw kind over seksualiteit

- Probeer altijd in te gaan op een vraag over seksualiteit. Als het moment niet goed uitkomt om een vraag te beantwoorden zeg dat dan tegen je kind b.v.: "straks als we thuis zijn zal ik het je uitleggen".
- Geef een eerlijk antwoord als je kind een vraag stelt, ook als je het niet weet.
- Voor seksualiteit zijn verschillende woorden. Gebruik die woorden waar jij en je kind mee uit de voeten kunnen.
- Stel het praten over seksualiteit niet uit tot de puberteit, maar begin er vroeg mee.
- Geef niet teveel informatie ineens.
- Geef een kort en duidelijk antwoord op de vraag van je kind, aangepast aan de leeftijd.
- Herhaal de informatie als je kind erom vraagt. Denk niet "dat heb ik gisteren al verteld".
- Zoek niet teveel achter "seksuele spelletjes", zoals doktertje spelen.
- Bedenk dat het bij de leeftijd en bij de ontwikkeling van je kind past en dat het later vanzelf weer overgaat.
- Je hoeft ook weer niet alles goed te vinden. Stel duidelijke regels en grenzen.
- Wanneer kinderen al een tijdje met seksuele spelletjes bezig zijn, mag en kun je ze best aansporen om iets anders te gaan doen.
- Seksuele opvoeding is meer dan een gesprek over seks en meer dan geslachtsgemeenschap. Seksualiteit heeft ook te maken met respect voor elkaar, met gevoelens van liefde en met normen en waarden.
- Respecteer de grenzen van je kind. Oma een zoen geven hoeft niet als hij dat niet wil.
- Goed voorbeeld doet goed volgen en geldt altijd.

Bijlage 4

Stellingen keuzes maken en weerbaarheid

1. Je kunt beter voor je twintigste kinderen krijgen dan daarna.
2. Je moet je kind goed leren NEE te zeggen. Dan kan hij/zij ook wat seks betreft goed grenzen aangeven.
3. Tiernermoederschappen komen veel voor in de Antilliaanse gemeenschap. Dat is een probleem.
4. Vanaf 8 jaar mogen jongens en meisjes geen 'doktertje' meer spelen.
5. Ouders zijn verantwoordelijk voor het seksuele gedrag van hun kinderen.
6. Een Antilliaanse man gebruikt geen condoom; dat moet de vrouw gewoon accepteren.
7. Wanneer een jongen een meisje zwanger maakt, moet hij zijn verantwoordelijkheid dragen en de vaderrol op zich nemen.
8. Meisjes die zich sexy kleden, lopen meer kans om zwanger te worden.
9. Kinderen onder de twaalf jaar hebben nog geen seksuele gevoelens.
10. Een kind met veel zelfvertrouwen wordt minder snel misbruikt dan een onzeker of bang kind.
11. Zwanger worden is een keus. Je kunt ook andere keuzes maken.
12. Het is belangrijk dat een jongere een opleiding afrondt met een diploma.
13. Een leuke baan en een huis zijn belangrijke voorwaarden voor toekomstig geluk.

Denk je dat er door deze bijeenkomst iets gaat veranderen in de manier waarop jij met je kind omgaat?

- Ik begrijp mijn kind nu beter.
- Ik heb meer contact met mijn kind, ik doe meer met mijn kind.
- Ik houd meer rekening met de behoeften van mijn kind.
- Ik houd meer rekening met mezelf.
- Anders, namelijk.....
.....
.....

Bijlage 6

Literatuurlijst

Dijke, A., Hulst, H. van & Terpstra, L. (1990)

Mama Soltera: de positie van "alleenstaande Curaçaose en Arubaanse moeders in Nederland.
Den Haag: Warry.

JSO expertisecentrum voor jeugd, samenleving en opvoeding (2004)

Mi tesoro: rapportage opvoedingsondersteuning aan Antilliaanse gezinnen in Zuid Holland en Haaglanden.

Gouda.

Hoek, J. van der (1994)

Socialisatie in Migrantengezinnen: een basis voor opvoedingsondersteuning.

Utrecht: NIZW.

Hulst, H. van (1997)

Morgen bloeit het diabaas: de Antilliaanse volksklasse in de Nederlandse samenleving. Amsterdam: Het Spinhuis.

Kook, H., Vedder, P. (1998)

Moederwensen: Opvoedingsdoelen en opvoedingsstijlen van Antilliaanse moeders in Nederland.

Utrecht: Forum.

Prakken, J., Sman, J. van der (2000)

Een rasp in de zon: moeders in multicultureel Nederland.

Utrecht: NIZW

Vedder, P. (1995)

Antilliaanse kinderen: taal, opvoeding en onderwijs op de Antillen en in Nederland. Utrecht: Van Arkel.

Vlaanderen, C. (2004)

Mi tambe por, Over opvoedingsondersteuning aan Antilliaanse jonge moeders in Nederland.

Scriptie HSAO, Differentiatie Orthopedagogiek, Hogeschool Gelderland Educatieve Faculteit

Zwaard, J. van der (1999)

Met hulp van vriendinnen: moeders uit lage inkomensgroepen over rondkomen en vooruitkomen.

Amsterdam: SWP.